

FŰRÉSZELT DESZKA VÉRTELKEK, HÁZOROMDÍSZEK ÉS TORNÁCOK A JÁSZSÁGBAN

A jászsági települések utcáin járva láthatjuk, hogyan alakult át az elmúlt évtizedekben építészeti stílusunk, hogyan változott meg városaink, falvaink arculata. Az 1950-es 60-as évek kockaházai mellett többszintes erődítmények merednek az ég felé, s az elmúlt években a vidékünkön is megjelentek az amerikai és mediterrán stílusú, de emberléptékű lakóházak is. A modern házak tömegében megbújva azonban ott lapulnak az egykori hagyományos építkezés utolsó mohikánjai.

A JÁSZ TELEPÜLÉSEK KÉPE A 18–20. SZÁZADBAN

Az állattartó gazdálkodás sajátos módon alakította ki a jász települések szerkezetét. A legtöbb település belső magját a templom körül tömörülő, *zsúfolt házhalmaz* képezte, ahol kicsiny, szabálytalan alakú telkeken, szinte minden rendszer nélkül, többnyire felkerítetlenül álltak a lakóházak.

A 18. század közepéig a gazdálkodás legfőbb formája a külterjes állattartás volt, s a települések és a gazdák hatalmas jószágállománya télen-nyáron a pusztákon tartózkodott. 18. század második felében, a földművelés terjedésével, a gazdák egyre több állatot tartottak otthon, ezért a zsúfolt, belső területtől távolabb, külön övezetben alakították ki a jószágtartásra alkalmas *ólas-* vagy *szérűskerteket*.¹ S ezidőtájt alakult ki a Jászszágra jellemző *két beltelkes, vagy kertes település szerkezet*.

A 18. század végén a jászsági lakóházak között még sok volt a földbesülylyesztett, sövényfonatú, tapasztott falú, kétosztatú *putriház*. Jászdózsa 1786-os térképén a házak többsége még kerekvégű *putriház*, s csak kevés újabb típusú házat jelöl meg. Az 1760-as összeírásban Dósán háromféle házat (13 elsőosztályú, 18 másodosztályú és 103 harmadosztályú házat) különböztettek meg. Az a tény, hogy a redemptiot követően az egyre jobb módban élő jászok zöme még mindig *putriházakban* élt, azzal magyarázható, hogy a Jászszág teljességgel híján volt minden építőanyagnak. Csupán sár, nád és szalma állt az építők rendelkezésére, még a sövényfalhoz szükséges vesszőből is kevés volt.²

II. József rendelkezései nyomán azonban fokozatosan átalakult a jász települések képe. Ekkor utcásították a legtöbb falut, és kötelező szabályokat írtak elő az új házak építésére. 1799. június 9-én Jászberényben kihirdették, „...*hogy a' Tűz fészkektől mentesíttessen a' Város, nem léssen szabad ezután az házaknak oldalát sem nádbúl, sem vesszőbül fonní, hanem csupa vályokbúl építeni.*”³ Az 1802. augusztus 22-én történt újabb kihirdetés a következőkről rendelkezett:

„A Házaknak mind a két oldalain ablakok, mellyek kinyithatók vagy fiókosak legyenek, tsináltassanak, hogy alkalmas üdőben a Szobát ki lehessen szellőztetni. A Házak végein

¹ Bathó 2009. 444.

² Fodor 1942. 328–334.

³ Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (A továbbiakban: JNSZML) Publikációk, Jászberény, 1799.

az utcára hagyattassanak az ablakok ugyan azért, kiki igyekezzen, hogy minél előbb házára felnyitható vagy fiókos ablakot szerezzen, mert akiknél ezentúl bé tapasztott fióktalan ablakjai találtatni fognak, az olly ablakok okvetlen bé fognak töretetni.

Az újonnan építendő Házaknak teteje körül, a Nád farkat le sarlózván, földdel tapasztassanak be, a' Régieknek pedig vértelkei és Eszterháji mázoltassanak be, úgy hasonlóan a Pitvarnak azon részei is, mellyek a Kémény boltozattján kívül esnek, be mázoltassanak.

Az újon építendő Házakban mindenütt alkalmas Kamara csináltasson és onnan légyen a Padlásra való feljárás, a régi házakban pedig, hol a Padlásra való feljárás a Pitvarban vagyon, azon fel járásra nyíló ajtót készítessen és az is bé mázoltasson.”⁴

A 19. században a jázsági lakóházak zöme már *háromosztatú* (szoba, pitvar, kisház) *parasztház* volt. A ház portáján állt az istálló, az ól, a fészter, a fáskamra, a kukoricagoré és a gémes kút.

Míg a 18. században a jázsági házak többsége *farazatos* (a sátoztető egy fajtája) volt, a 19. század közepétől egyre jobban terjedt a *nyeregtető*s megoldás. A tetőszerkezetet sokáig fenyőágasok tartották, később azonban általánossá vált a *borított deszkafödém*. A héjazat *szalmából*, *nádból* készült, s csak a 20. század második felétől kezdtek a nádfedelelet *cseréppel* beborítani. A legtöbb esetben a nádat le sem bontották a tetőről, hanem arra rakták a cserepet. A házak *vesszőből fonott és paticsból* (betapasztott karóvázas fal) készített falát fokozatosan felváltotta a *sár* (vertfal) és a *vályog*.⁵ A kémények még sokáig fonottak voltak, kívül deszkaborítással, ami rendkívül tűzveszélyes volt. Jászfákóhalman 1775-ben az alábbiakat hirdették ki: „...*akik új házakot építeni szándéjkok...az építést, külömben meg nem engedhetik, ha tsak vályogbul és kő kéményre magukat nem ajánlják...*”⁶ Ötven évvel később, 1825. június 26-án Jászberény város tanácsa a következő rendelkezést tette: „*Újabban kémény büntetés terhe alatt parancsoltatik a' Ttes Kerületek által, hogy senkinek az Elöljáróság meg ne engedjen Házára fa kéményt tenni, hanem minden Lakos Köteles Kő kéményre házát építeni. Külömben kéményre le fog húzattatni.*”⁷ A tanácsok gyakorta kiadott rendelkezéseinek sokáig nem sok foganatja volt, csak a 19. század második felétől kezdtek elterjedni a kőből készült kémények.

VÉRTELEK – FÜRFAL – OROMDÍSZ

A jázsági lakóházaknál, – amelyek az utcás településeken mindig véggel álltak az utcára – a nyeregtető, a héjazat és a házvég egymással szorosan összefüggő egységet alkotott, és alapvetően meghatározta az építmény arculatát. A nyeregtetőnél a ház mindkét végét *fürfal* (tapasztott fal) vagy *vértelék* (deszkázott házvég) zárta le, alatta *vízvetővel*, amelynek szélessége rendszerint egy zszindelynyi vagy cserépnnyi volt. Előfordult, hogy a vízvetőt tartó deszkát is mívesen megfaragták. (1. sz. fotó)

A tapasztott *fürfal*as *házvéget* a legtöbbször színezett mésszel, egy kis seprűvel becsapkodták, s ez által rapcsos felület kaptak, vagy pedig simára meszelték. A fürfal felső szögében egy (olykor kettő) kerek vagy négyzet alakú lyukat vágtak, hogy a padlás szellőzzön. A szellőzőlyuk környékét gyakran vakolatdísszel is körbeverték. (2-3-4. fotók)

⁴JNSZML Hirdetések Jegyzőkönyve, Jászberény, 1802. augusztus 22.

⁵Bathó 2006. 5.

⁶JNSZML Prothocollum, Jászfákóhalma, 1775.

⁷JNSZML Hirdetések Jegyzőkönyve Jászberény, 1825.

A 19. század második felétől Jászság szerte egyre terjedt az álló (ritkán ferde) hézagos *deszka vértelkek*, amelyek néha egészen egyszerűek voltak, rajta – a *fűrfa*hoz hasonlóan – egy vagy két kivágott kerek szellőzőlyukkal. Gyakran azonban áttört, csipkeszerű, fűrészelt motívumokkal díszítették őket. A leggyakrabban alkalmazott minta a *szív*, a *patkó*, a *nap*, a *hold*, a *csillag*, a *virág* valamint az *egyes és kettős kereszt* volt. A jászsági házak *vértelkeit* díszítő faragások közül a kereszt tekinthető általánosnak, amelyet egy kompozícióban faragtak a deszkákra. A leggyakoribb megoldás a szívből, napból vagy holdból kinövő kereszt, amelyet két oldalról szíromlevelek ölelnek át. Ilyen kompozíció látható még napjainkban is Jászberényben a Kápolna utca 11. szám alatti – 1874-ben épült – parasztház vértelkén is. (5. sz. fotó)

A katolikus házakon előszeretettel alkalmazták a közismert IHS monogramot (Jézus az emberek megváltója) (6. sz. fotó), a reformátusoknál pedig a kehely ábrázolását. (1. sz. rajz) A fűrészelt motívumok nem csupán esztétikus látványt nyújtottak, de gyakorlati funkciójuk is volt, hiszen az áttört díszítmények a padlás megvilágítására és szellőzésére szolgáltak. Ennek azért is volt nagy jelentősége, mert a padlás fontos tároló helyiség volt. Ide függesztették fel a disznóságokat (sonkát, kolbászt, oldalast, szalonnát), de itt tárolták a babot, borsót és a tojást is.

A náddal borított tetőzet beszegésére a ház két végén *végdeszkákat*, más néven *verébdeszkat* alkalmaztak, amelyet az utcai fronton gyakran díszesen meg is faragtak. (7-8. sz. fotók) A házorom csúcsánál, ahol a két végdeszka összeért, szükség volt valamiféle megerősítésre, ami a deszkákat szilárdan egymáshoz kötötte. Ezt a célt szolgálta a katolikus házakon a fából készült *kereszt alakú oromdíz*, amely kezdetben csak egyszerű formát mutatott, később azonban szépen megformálták, kicifrázták. (2-3. sz. rajz) A keresztvégződésű oromdíszek egyben kifejezői voltak a jászok vallási érzületének is.

Ugyanakkor a református házak tetejét csak egy felfelé egyenletesen hegyesedő négyszegletű fa díszítette, amelynek alsó részét cifrázott léccel rögzítették a végdeszkához. A cifrázáshoz előszeretettel alkalmaztak stilizált *kigyó motívumot*.⁸ (4. sz. rajz)

A faragott házoromdíszek, amelyek a deszka *vértelkek*hez hasonlóan az ügyes kezű jászsági barkácsolók, építőmesterek, épületasztalosok keze munkáját dicsérték, és sokszor már az oromdíz stílusáról meg tudták állapítani, hogy melyik mester készítette.

A jászsági házoromdíszek rendkívüli formagazdagságot mutattak. A keresztábrázolások (egyes, kettős) mellett igen gyakoriak voltak a mívesen faragott *nap*, *csillag*, *virág*, *lófej ábrázolások*, valamint a *magyar címer kompozíciók* is.⁹ (5-6-7-8. sz. rajz)

A házoromdíszek zöme fából készült, de Jászság szerte előfordultak *kovácsoltvasból* is. (9. sz. rajz) Különösen Jászfelsőszentgyörgyön és Jászfényszarun alkalmaztak vasból készült oromdíszeket.

Az oromdíszek elsősorban a lakóházak utcai homlokzatát díszítették, de gyakran előfordultak – egyszerűbb és mívesebb megformálásban – a gazdasági épületek, főként istállók ormain is.

⁸ Gece 1943. 5–6.

⁹ Prückler 1943. 179–181.; Herbert 1928. 59.

Az egykori mives házoromdíszek a régi parasztházak lebontásával eltűntek Jászberény városképéből. Csupán néhány, egyszerűbb kivitelezésű látható még elvétve a modern házak rengetegében.

FARAGOTT TORNÁCOK

A 19. század közepéig *tornác* vagy *ámbitus* csak néhány redemptus gazda házát díszítette. A jászági települések halmazos központjában álló lakóházak zöme még tornác nélküli volt, s a héjazat enyhén aszimmetrikusan borult a falazatra, vagyis az udvari főhomlokzat fölé kissé szélesebb ereszt, *eszterhát* építettek, mint a *ház mege* (háta) fölé. Az aszimmetriát fokozta, hogy az utcai frontra néző egyetlen ablakot is mindig a ház középtengelyétől jobbra vagy balra helyezték el. A lakóház ajtaja ún. *teleajtó* volt, előtte lécekből készült, ívelt tetejű *félajtóval* vagy más néven *rostélyal*.¹⁰

A Jászkun Kerület 1876-os megszűnését követően a települések tanácsai maguk alkották meg szabályrendeletüket, amelyet szigorúan be is tartattak a lakosokkal, s a végrehajtását ellenőrizték.¹¹ Az építési szabályok hatására (telkesítés, utcásítás), ha lassan is, de átalakult a jász települések képe.

A 19. század végén Jászság szerte megjelentek a *tornácos lakóházak*. A Jászföld északi részén, főként az árokszállási épületasztalosok működési területén (Jászárokszállás, Jászdózsa, Jászberény) a hevesi, nógrádi kismemesi kúriák mintájára, kerek oszlopos, *nyitott tornácokat* építettek, amelyeket a saját ízlésviláguknak megfelelően formáltak, díszítettek. A fehérre meszelt, felül galléros, dór oszlopfők nyúlánkabak és karcsúbbak voltak a nagykunsági tornácoknál. Oszloptalpat csak ritkán építettek, és az oszlopokat soha nem kettőzték, mint a kunok.¹² A kőoszlopos tornácos lakóházak szinte kizárólagosan módos, redemptus épületek voltak, az utcai fronton két tágas ablakkal, díszes *vértelkekkel* és oromzattal. A tornác kezdetben a szobához hasonlóan földes volt, amit rendszeresen mázoltak, majd a 20. század első felében téglával, a módosabbak pedig egyszínű vagy színes kőlapokkal burkolták le. A tornác falát rendszerint fehérre meszelték, de később elterjedt a színes festés, sőt a hengerezés is. Az oszlopokat az utcai fronton egy félköríves, az előkertre néző nyitott ajtó zárta le. A tornácoszlopok számának rangjelző szerepe volt, nemesi rangot, társadalmi helyzetet volt hivatott kifejezni. (9. sz. fotó) A kerek tornácoszlopok mellett néhány jász településen (Jászberény, Jásztelek, Jászladány) szögletes kőoszlopok is előfordultak, amely elé nagyon gyakran ennivaló szőlő vagy vadszőlő lugast futtattak fel, ami kellemes árnyékot nyújtott a tornácon üldögélőknek.

A Jászság többi településén a jászberényi, a jászladányi és a jászalsószentgyörgyi épületasztalosok működése nyomán a *zárt tornác* stílus alakult ki.¹³ Itt a tornác oszlopaikat legtöbbször szögletes vagy kerek faoszlopok alkották, amelyet *deszka-mellvéddel*, ún. *könyöklővel* zártak le. A deszka-mellvédre középtájon íves tetejű, lengő vagy kallantyús faajtót építettek, s ezen keresztül lehetett bemenni a házba. A tornácoszlopok oszlopfőit a fölötte húzódó *deszkatokolással* együtt szinte minden esetben díszesen kifaragták, amelyek igen esztétikus látványt nyújtottak. (10-11-12. sz.

¹⁰ Szabó 1987. 51–52.

¹¹ Bathó 2009. 444.

¹² Szabó 1987. 57–58.

¹³ Szabó 1982. 185.

fotók) A tornác elé itt is szokás volt szőlőlugast vagy virágokat ültetni. A zárt tornácok földjét a 20. század elején ugyancsak felváltotta a téglalap vagy a négyzet alakú kőlap, a falát pedig előszeretettel mázolták színesre és hengerezték különböző mintákkal. A tornácok deszka mellvédjeit az 1960-as évekre a legtöbb helyen megszüntették, s ilyen formán a korábban zárt tornác *nyitott folyosóvá* alakult át. Napjainkban még láthatunk régi parasztházakat hosszú nyitott folyosóval, színesre festett vagy hengeres festéssel. Ma is szokás a tornácra egy asztalt, egy karos lócat és két széket vagy hokedlit tenni, amelynél a család tagjai nyáridőben ebédelnek, vagy az érkező vendéget is ide ültetik le.

A hagyományos paraszti építészet azonban már a múlté, és vele együtt eltűntek a díszes tornácok, a fűrészelt *vértelkek* és a mives oromdíszek is. Örülünk, ha sétánk során véletlenül mégis rábukkanunk a régi építészet egy-egy gyöngyszemére. Ilyenkor megcsodáljuk a látványt, és arra gondolunk, milyen ügyesek voltak a régi mesterek, s munkájuk még ma is időtálló.

Napjaink építészeti stílusa igen sokszínű, ennek következtében a települések arculata sem egységes, és teljességgel hiányoznak belőle azok a helyi építészeti sajátosságok, amelyek egykoron az adott vidéket jellemezték, s megkülönböztették. A mai modern háztípusok pedig már egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy a régi parasztházak díszítő elemei közül bármelyiket is alkalmazzák rajtuk. Természetesen vannak jó példák is, amikor az építendő házat igyekeznek a hagyományos formákhoz igazítani, s ezáltal emberléptékű, de mégis korszerű családi otthont teremtenek.

IRODALOM

BATHÓ Edit

2006 Fűrészelt deszka vértelkek Jászberényben. *Berényi Kármentő*, XIII. évf. 2. sz. 5.

2009 A garádjától a Lindab kerítésig. Kerítések a Jászságban. *TISICUM A Jász-Nagykunszolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XVIII.* 444–454.

FODOR Ferenc

1942 *A Jászság életrajza*. Szent István Társulat, Budapest.

GECSE Árpád

1943 Jászsági házoromdíszek. *Ugar III. 10.* 5–6.

HERBERT János

1928 *Jászárokszállás nagyközség monográfiája*. Karcag.

PRÜCKLER József

1942 Jászberényi házoromdíszek. *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve 1938-1943.* 179–181.

SZABÓ László

1982 *Jászság*. Gondolat, Budapest.

1987 Település-építkezés, in: BELLON Tibor – SZABÓ László szerk. *Szolnok megye népművészete*. Európa, Budapest, 27–72.

1. fotó
Vízvető faragott díszítése
Jászárokszállás, 1961. Fotó: Tóth János

2. fotó
Meszelt fűrfal
Jászberény, 1930-as évek, Fotó: Komáromy József

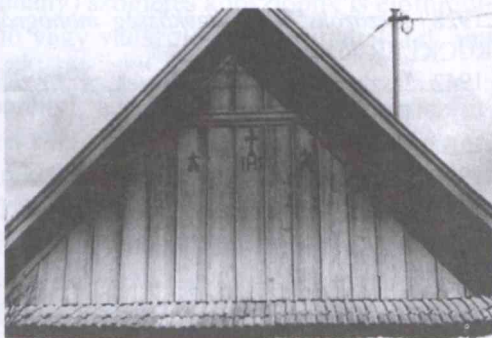
3. fotó
Meszelt fűrfal, szellőzőlyukkal, kereszt alakú
oromdísszel. Jászberény, 1982
Fotó: Bathó Edit

4. fotó
Kettes szellőzőlyuk a fűrfalon
Jászfelsőszentgyörgy, 1963
Fotó: Tóth János

5. fotó
Fűrészelt deszka vértelék
Jászberény, 2009. Fotó: Faragó László

6. fotó
Faragott deszkavértelék IHS monogrammal
Jászdózsza, 1983. Fotó: Bathó Edit

7. fotó
Díszesen faragott verébdeszka
Jászberény, 1982. Fotó: Bathó Edit

8. fotó
Magyar címeres házoromdész
Jászberény, 1961. Fotó: Tóth János

9. fotó
Módos gazda tornácós háza
Jászárokszállás, 1983. Fotó: Bathó Edit

10. fotó
Faragott oszlopfők és tokolásdeszka
Jászberény, 1992. Fotó: Bathó Edit

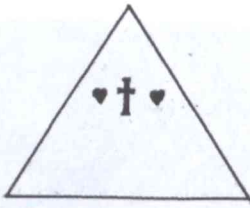

11. kép
Faragott tornácoszlop
Jászberény, 1992. Fotó: Bathó Edit

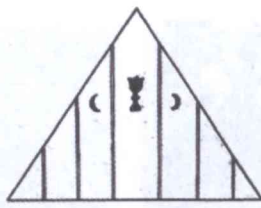

12. fotó
Módos gazda kiugró tornácós háza
Jászkisér, 1984. Fotó: Bathó Edit

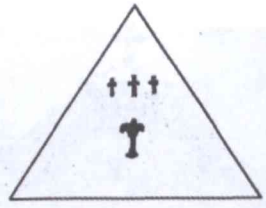
RAJZOK

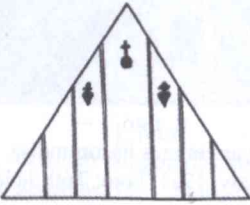
Ólmos-u. 5.

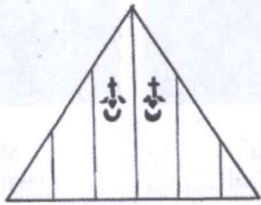
Kisvár-u. 5.

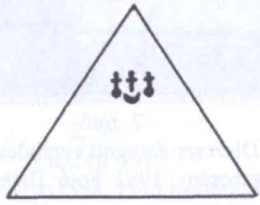
Jönjyis-u. 22.

Kisvár-u. 4.

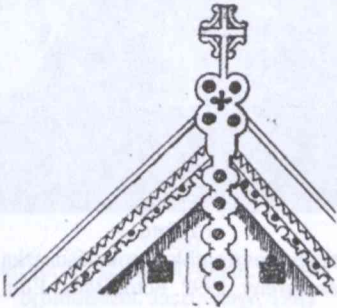
Rév-u. 5.

Bencsényi-u. 7.

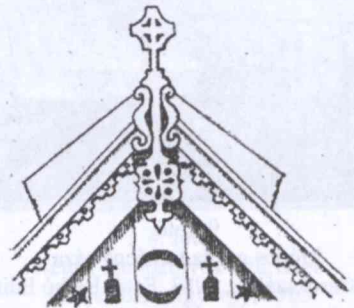
1. rajz

Jászberényi házak vértelkének leggyakoribb cifrázásai
Zsemberi Joachin főiskolai tanuló rajza, 1930-as évek, Jász Múzeum Rajztára

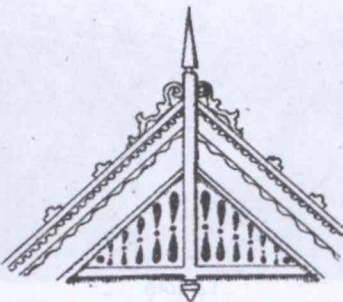
2. rajz

Kereszt alakú házoromdís (Jászberény)
Gecse Árpád festőművész rajza, 1943

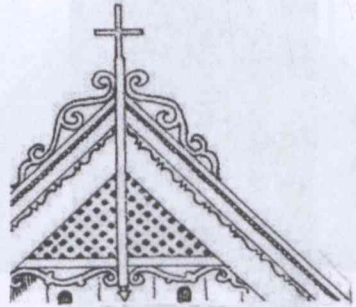
3. rajz

Kereszt alakú házoromdís (Jászberény)
Gecse Árpád festőművész rajza, 1943

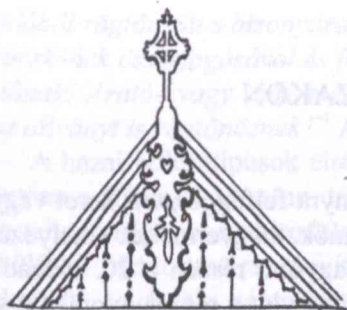
4. rajz

Református ház oromdísze (Jászberény)
Gecse Árpád festőművész rajza

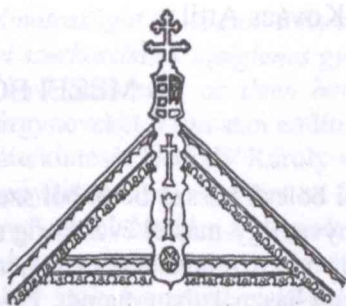

5. rajz

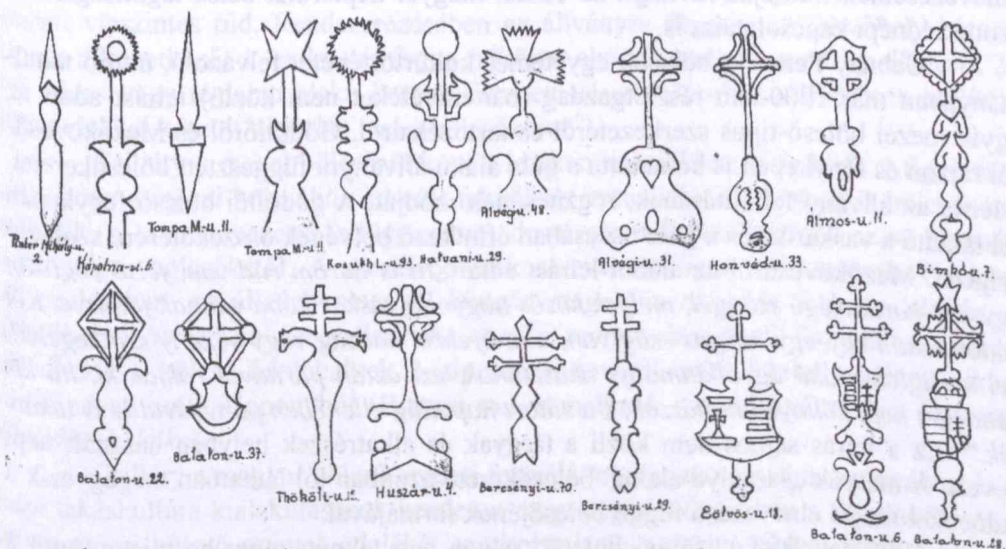
Redemptus ház oromdísze (Jászberény)
Gecse Árpád festőművész rajza, 1943

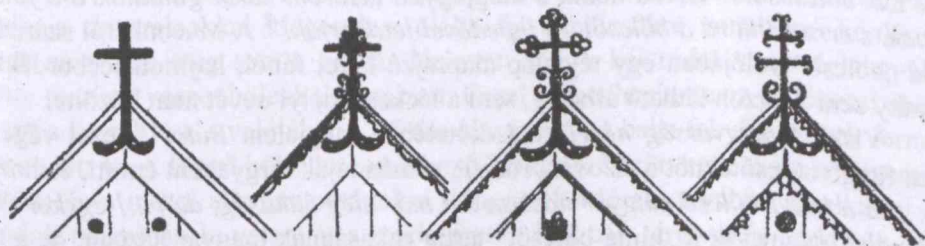
6. rajz
Redemptus ház oromdísze (Jászberény)
Benke László festőművész rajza, 1943

7. rajz
Címeres házoromdíz (Jászberény)
Benke László festőművész rajza, 1943

8. rajz
Házoromdíszek Jászberényben
Králík Andor főiskolai tanuló rajza, 1930-as évek

9. rajz
Kereszt alakú kovácsoltvas házoromdíszek (Jászberény)
Gecse Árpád festőművész rajza, 1943